

الجواهر الثمينة في محاسن المدينة:

کتابی در فضائل و تاریخ مدینه، نوشته محمد کبریت حسینی (۱۰۱۲-۱۰۷۰ق.)

در این کتاب، تاریخ و فضائل مدینه و آثار تاریخی و مذهبی این شهر تا قرن یازدهم معرفی شده است. از ویژگی‌های کتاب، گزارش فضیلت‌ها و محاسن مدینه، با استفاده از آیات و روایات، امثال و حکم و اشعار، شناساندن آداب و رسوم و رفتار دینی مردم مدینه و بیان معارف همسو با شیعه است. نویسنده، با توجه به علاقه‌اش به علوم زراعی، بخشی چشمگیر از گزارش‌های خود را به وضعیت کشاورزی، باغ‌ها و منابع آبی مدینه، در دوره زمانی خود، اختصاص داده است. برخی حوادث طبیعی و غیرطبیعی حرمین و تغییرات و بازسازی‌های اماکن و آثار اسلامی مکه و مدینه، که در زمان حیات نویسنده اتفاق افتاده، در این کتاب گزارش شده‌اند.

محمد بن عبدالله حسینی مدنی، معروف به محمد کبریت، مورخ، ادیب، شاعر و فقیه حنفی (نک: ص ۳۲، پاورقی ۱)، که به امام حسین علیه السلام نسب می‌برد (ص ۲۱۰)، در مدینه به دنیا آمد. بعد از حفظ قرآن، علوم صرف و نحو و بلاغت و علوم طبیعی و عقلی را نزد علمای مدینه آموخت. در سال ۱۰۳۹ق. به

منابع

اتحاف السوری: عمر بن محمد بن فهد (م. ۸۸۵ق.)، به کوشش عبدالکریم، مکه، جامعه ام القرى، ۱۴۰۸ق؛ تاریخ دولة آل سلجوق: محمد بن محمد الاصفهانی (م. ۵۹۷ق.)، به کوشش یحیی مراد، بیروت، دار العلمیه، ۱۴۲۵ق؛ رحلة ابن جبیر: محمد بن احمد بن جبیر (م. ۶۱۴ق.)، بیروت، دار مکتبه الهلال، ۱۹۸۶م؛ سیر اعلام النبلاء: شمس الدین محمد ابن احمد الذهبي (م. ۷۴۸ق.)، به کوشش گروهی از محققان، بیروت، الرساله، ۱۴۱۳ق؛ العقد الثمین فی تاریخ البلد الامین: محمد بن احمد التقی الفاسی (م. ۸۳۲ق.)، به کوشش محمد عبدالقادر عطا، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۹ق؛ الکامل فی التاریخ: علی بن محمد بن الاثیر (۵۵۵-۶۳۰ق.)، بیروت، دار صادر، ۱۳۸۵ق؛ مرآة الزمان فی تاریخ الاعیان: یوسف ابن قزوغلی سبط ابن الجوزی (م. ۵۴۴ق.)، حیدرآباد دکن، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانیه، ۱۳۷۱ق؛ الوافی بالوفیات: خلیل بن ابیک الصفدی (م. ۷۶۴ق.)، به کوشش الارنؤوط و ترکی مصطفی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ق؛ وفاء الوفاء باخبار دارالمصطفی: علی بن عبدالله السمهودی (م. ۹۱۱ق.)، به کوشش محمد محیی‌الدین عبدالحمید، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۲۰۰۶م؛ وفيات الاعیان و انباء ابناء الزمان مّا ثبت بالنقل او السماع او اثبتة العیان: احمد بن محمد بن خلکان (م. ۶۸۱ق.)، به کوشش احسان عباس، بیروت، دار صادر، ۱۴۱۴ق.

احمد خامه‌یار

ترکیه سفر کرد که حاصل آن سفرنامه رحله الشتاء و الصيف است. از عالمان آن دیار و علمای دمشق و قاهره کسب علم کرد. در شعر و ادب دستی داشت و دارای تألیفات متعددی در تاریخ و ادبیات است. از آثار مرتبط او با مدینه، می توان از کتاب نصر من الله و فتح قریب، در شرح حال فضلالی مدینه یاد کرد. وی در ۵۸ سالگی در مدینه از دنیا رفت و در قبرستان بقیع مدفون گشت.^۱

الجواهر الثمينة که نگارش آن در سال ۱۰۴۸ ق. به پایان رسیده (ص ۳۵۴)، نثری ادبی و مسجع دارد و محمد کبریت از اشعار عربی بسیار سود برده است و برخی از اشعار کتاب از خود اوست. (برای نمونه، ص ۷۳، ۷۷، ۱۷۴، ۲۱۰) ذکر حکمت‌ها، لطائف، نکات و داستان (برای نمونه، ص ۴۳، ۱۲۷)، مباحث قرآنی و حدیثی (برای نمونه، ص ۸۲-۸۹، ۲۲۱) و مسائل مربوط به علوم چون نجوم (ص ۱۸۴-۱۸۵، ۳۳۱-۳۳۲)، پزشکی (برای نمونه، ص ۲۰۰-۲۰۴، ۲۳۷-۲۴۲) و کشاورزی (برای نمونه، ص ۲۲۸-۲۴۶) در لابه‌لای مطالب کتاب به وفور دیده می‌شود.

محمد کبریت، در کتاب خود، افزون بر

۱. خلاصة الاثر، ج ۴، ص ۲۸-۳۱؛ سلافة العصر، ص ۲۵۶-۲۵۸؛

هدية العارفين، ج ۲، ص ۲۸۸؛ الاعلام، ج ۶، ص ۲۴۰.

احادیث نبوی (برای نمونه، ص ۴۶-۵۱، ۸۳-۹۴-۹۶، ۱۷۸، ۲۰۲، ۲۶۷-۲۶۸)، روایات فراوانی نیز از اهل بیت علیهم السلام نقل و بدان‌ها استاد کرده است؛ از جمله روایاتی از امام علی علیه السلام (برای نمونه، ص ۱۲۷، ۳۴۰)، امام حسن علیه السلام (ص ۲۲۱، ۲۶۷)، امام باقر علیه السلام (ص ۲۰۳، ۲۲۱) و امام صادق علیه السلام (ص ۱۲۶-۱۲۷، ۱۳۹، ۲۰۳).

کتاب، دو گفتار اصلی دارد: گفتار اول بعد از مقدمه‌ای درباره سبب تألیف و اشاره به نام کتاب الجواهر الثمينة في محاسن المدينة که به معنای «گوهرهای گرانبها در محاسن و فضائل مدینه» است (ص ۲۰-۲۱) و بیان معنای لغوی و اصطلاحی مدینه (ص ۳۰)، به فضائل مدینه (ص ۳۸-۳۹) و جغرافیای مدینه و بناهای مقدس این شهر اختصاص یافته است. در این بخش، مسجد پیامبر صلی الله علیه و آله شامل گنبد، روضه، حجره، منبر و محراب نبوی (ص ۶۰-۱۱۱)، سایر مساجد شهر مدینه، از جمله مسجد قبا (ص ۱۷۳-۱۹۰)، مسجد قبلتین (ص ۲۲۳-۲۲۶)، مساجد فتح (احزاب، حضرت علی علیه السلام و ابوذر) (ص ۱۷۰-۱۷۲)، مساجد منسوب به حضرت علی علیه السلام و حضرت فاطمه علیها السلام در نزدیکی قبا (ص ۱۸۱)، مسجد شمس (فَضِيح) (ص ۲۲۲)، مساجد أحد (فَسْح، جبل الرماة و سافله) (ص ۲۵۶-۲۵۷) و مسجد اجابه در شمال بقیع (ص ۲۶۳)، زیارتگاه‌های مدینه از قبیل قبرستان

در زمان او درخت خشک شده است. (ص ۱۹۲-۱۹۴) مؤلف مطالب مفصلی درباره درخت نخل و اجزاء آن، شیوه کاشت و نگهداری آن، انواع خرما مانند بلخ، رطب و تمر و خواص طبی آن‌ها بیان کرده است (ص ۲۲۸-۲۴۶)؛ از جمله احادیثی در فضیلت و برکت نخل و خرما و خاصیت شفا بخشی خرمای برنی و عجوه (ص ۲۲۸-۲۴۳) نقل کرده و بهترین خرمای مدینه را خرمای برنی دانسته که مردم، به جهت تبرک، آن را به گوشه و کنار جهان می‌برده‌اند. (ص ۲۴۴-۲۴۵) گزارش‌های کتاب حاکی از رواج آموزه‌هایی مانند شفاعت، توسل و تبرک میان مردم مدینه، از مذاهب مختلف، در آن دوره است. محمد کبریت زیارت پیامبر ﷺ را نعمت بزرگ الهی دانسته و آداب و مستحبات زیارت را طبق سیره اهل بیت بیان کرده است. (ص ۶۳-۶۵) وی پس از ذکر احادیث نبوی در فضیلت و ثواب زیارت قبر پیامبر ﷺ و استحقاق شفاعت به سبب آن، با استناد به نص قرآن ﴿وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ جَاؤُوكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَحِيمًا﴾ (نساء/۴، ۶۴) پذیرش استغفار و اجابت توبه در مرقد نبوی را قطعی دانسته و تأکید کرده که هر کس آیه را انکار یا تأویل کند، تنها خود را محروم ساخته است. (ص ۸۴-۸۹) نویسنده با

بقیع (ص ۲۶۷-۲۶۹)، کوه أحد (ص ۲۴۹-۲۵۸) و نیز وادی‌ها (ص ۱۴۲-۱۶۴) و دیگر بناهای شهر مدینه به تفصیل معرفی شده‌اند.

نویسنده در بیان فضائل مدینه، با استفاده از احادیث، بیش از ۲۵ فضیلت برای مدینه برشمرده است. (ص ۳۸-۵۳)

بسیاری از گزارش‌های تاریخی کتاب از ابنیه و امکنه و باغات و منابع آبی مدینه، حاصل مشاهدات شخصی محمد کبریت در قرن یازدهم است و حاوی آگاهی‌های تاریخی، از جمله تغییرات بناها در دوران اوست.

مباحث مرتبط با جغرافیای طبیعی و پوشش گیاهی، از موضوعات پربسامد کتاب است؛ از جمله مؤلف به معرفی وادی‌های متعدد مدینه، یازده چشمه مدینه، شش برکه مدینه و چاه‌های منسوب به پیامبر ﷺ پرداخته و ماجرای انتساب هر یک از آن‌ها به پیامبر ﷺ و معجزات آن حضرت در این زمینه را بیان کرده است.

محمد کبریت از خرمای مدینه به تفصیل سخن گفته و انواع انگور را که در قبا به دست می‌آید، معرفی کرده است. (ص ۲۲۸-۲۴۶، ۱۹۰) به گفته او نخلی در باغ سرآره وجود داشته که پیامبر ﷺ از میوه آن خورده و به همین سبب مردم بدان تبرک جسته و خرمای آن را به گرانترین قیمت می‌خریده‌اند؛ اما

اشاره به ماجرای خشکسالی مدینه و توسل مردم به قبر پیامبر ﷺ و نزول باران فراوان پس از آن (ص ۸۹)، تصریح کرده که در زمان او سنت اهل مدینه در چنین مواردی اجتماع کردن نزد حجره پیامبر ﷺ برای دعا و استغاثه بوده است. (ص ۸۹-۹۰) وی اشعار متعددی نیز ذکر کرده که جایز است نزد قبر پیامبر ﷺ خوانده شود و برخی علما آن‌ها را خواننده و مورد لطف و عنایت نبوی قرار گرفته‌اند. (ص ۷۸-۸۲) او همچنین نقل کرده که نگاه کردن به حجره و گنبد پیامبر ﷺ عبادت است؛ همچنان که نگاه کردن به کعبه و حضرت علی علیه السلام عبادت است. (ص ۷۷-۷۸)

نویسنده به سنت تعویض جامه حجره نبوی اشاره و بیان کرده که جامه قبلی، از باب تبرک بین خدام حرم، تقسیم می شود و به همین مناسبت از جواز تبرک به آثار نبوی سخن گفته و تأکید کرده که خارج کردن تربت حجره و مسجد پیامبر ﷺ و سایر آثار آن، برای تبرک، جایز است؛ همچنان که خارج کردن خاک‌ها و سنگ‌های حرم مکه و برخی درختان آن و آب زمزم، به جهت تبرک، به اجماع علما جایز است. (ص ۱۰۰-۱۰۱) وی ضمن اشاره به سنت آویختن قندیل‌ها در حجره نبوی به صورت وقف، نذر یا هبه، بیان کرده که هر چند این امر در ابتدا

نه واجب بوده و نه مستحب، اما اکنون چون از شعائر محسوب می شود، برداشتن آن‌ها موجب نقص می گردد. (ص ۱۰۲)

او بر سیره اهل بیت در بوسیدن و مس قبر شریف پیامبر ﷺ تأکید و موافقت برخی فقها و بزرگان اهل سنت، از جمله احمد بن حنبل را نقل کرده و به گریه و عزاداری حضرت فاطمه علیها السلام بر سر قبر پیامبر ﷺ و برداشتن تربت و تبرک به آن استناد جسته است. (ص ۶۶) وی همچنین به زیارت پیامبر ﷺ از قبور شهدای احد و زیارت مداوم حضرت فاطمه علیها السلام از قبر حضرت حمزه و بازسازی قبر توسط آن حضرت و نیز گریه، نماز و دعای ایشان بر سر قبور شهدای احد اشاره کرده (ص ۲۵۲-۲۵۳) و جواز برداشتن تربت حضرت حمزه برای شفا و اجماع قدما و متأخران بر این مطلب را از برخی علما نقل کرده است (ص ۲۵۴). همچنین نویسنده، پس از ذکر نسب شریف پیامبر ﷺ، تأکید کرده که پیشینیان پیوسته آن را حفظ و فرزندان خود را نیز به حفظ و تبرک به آن امر می کرده‌اند. (ص ۱۱۱) او از تبرک جستن مردم به خانه سعد بن خثیمه به سبب خوابیدن پیامبر ﷺ در آن یاد کرده (ص ۱۸۱) و نیز از برخی فضلا نقل کرده که دعا و توسل در روز عید قربان نزد قبر اسماعیل، فرزند

بارگاهی که در زمان وی بر مزار امامان اهل بیت وجود داشته، اشاره کرده و آن را گنبدی بلند با بنایی قدیمی معرفی کرده که دو در آن، در هر شب و روز جمعه، گشوده می شده است. (ص ۲۸۱) او همچنین ضمن معرفی قبور دیگر بقیع، از وجود بناها و گنبدهایی بر قبر عباس، عموی پیامبر ﷺ، ابراهیم فرزند پیامبر و فاطمه بنت اسد یاد کرده است. (ص ۲۷۹، ۲۸۳-۲۸۴)

گفتار دوم کتاب، به احوال و آداب و رسوم اهل مدینه در ایام مختلف سال اختصاص یافته است. مؤلف، در بخش مربوط به هر ماه، حوادث مهم و سنت‌ها و آداب و رسوم مردم مدینه در مناسبت‌های مختلف را ذکر کرده است. (ص ۲۸۷-۳۲۵)

مؤلف در پایان گفتار دوم، مطالبی درباره سال شمسی، فصل‌ها و ماه‌های آن، مشخصات نجومی هر یک از آن‌ها و نیز چندین قاعده مربوط به هیأت و نجوم در نحوه محاسبه روزهای سال بیان کرده است. (ص ۳۲۵-۳۳۳) وی همچنین در آخرین فصل کتاب، درباره اهل مدینه و صفات و ویژگی‌های ساکنان و مجاوران آن، سخن گفته است. (ص ۳۳۴-۳۴۷)

چاپ‌ها: الجواهر الثمينة دو بار در سال ۱۴۱۷ق، یکی با تحقیق محمد حسن اسماعیل

امام صادق ﷺ در بقیع، موجب روا شدن حاجات می شود. (ص ۳۲۴)

نویسنده، با استناد به آیات و روایات، از فضیلت اهل بیت پیامبر ﷺ و محبت به آنان سخن گفته و کلماتی از بزرگان و علمای اهل سنت و نیز اشعار فراوان در مدح و منقبت اهل بیت ﷺ و لزوم محبت و توسل به آنان ذکر کرده و بر عصمت عترت پیامبر ﷺ با استناد به آیه تطهیر، ﴿أَنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا﴾ (احزاب/۳۳، ۳۳) و احادیثی چون حدیث ثقلین و حدیث سفینه نوح تأکید کرده است. همچنین با نقل روایتی مبنی بر پاکی حضرت فاطمه زهرا ﷺ و دوری آن حضرت و ذریه ایشان از آتش جهنم، امام زین العابدین، امام رضا و امام جواد ﷺ را از روشن ترین مصادیق اهل بیت ﷺ شمرده است. (ص ۱۱۶-۱۲۲)

نویسنده، در بخش مربوط به قبرستان بقیع، (ص ۲۶۵-۲۸۶) پس از نقل روایاتی درباره فضیلت این قبرستان و وعده شفاعت برای اهل آن، (ص ۲۶۷-۲۶۹) زیارت بقیع در هر روز را به تأسی از پیامبر ﷺ مستحب دانسته است. (ص ۲۷۹) او پس از معرفی قبور ائمه اهل بیت ﷺ و نقل گفتار برخی علما درباره وجود قبر حضرت فاطمه ﷺ در کنار آنان و دفن سر مبارک امام حسین ﷺ نزد آن، به گنبد و

شافعی، توسط انتشارات دارالکتب العلمیه در بیروت در ۲۴۸ صفحه، و دیگری با تحقیق احمد سعید بن سلم، در ۳۸۵ صفحه (بدون ذکر انتشارات و محل نشر) در قطع وزیری، به چاپ رسیده است. ویژگی چاپ اخیر، تعلیقات مصحح درباره تغییرات دوره معاصر در مدینه، از جمله تخریب آثار و مساجد مورد اشاره مؤلف (برای نمونه، ص ۱۰۴-۱۰۸، ۱۷۱، ۲۵۳، ۲۸۱، ۲۸۶) و بیان موقعیت فعلی اماکن مذکور در کتاب و اسامی کنونی آن‌ها (برای نمونه، ص ۹۲، ۹۸، ۱۴۴) و نیز افزودن ملحقاتی به کتاب، مانند تعیین محدوده حرم مدینه توسط هیأتی متشکل از برخی علمای معاصر (ص ۳۵۷-۳۶۴) است.

◀ منابع

الاعلام: خیرالدین بن محمود الزرکلی (م. ۱۳۹۶ ق.)، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۹۸۹ م؛ خلاصة الاثر فی أعیان القرن الهادی عشر: محمد امین المحبب (م. ۱۱۱۱ ق.)، بیروت، مکتبه خیاط؛ سلافة العصر فی محاسن الشعراء بکل مصر: علی خان ابن معصوم (م. ۱۱۱۹ ق.)، مصر، مکتبه المرتضویه؛ هدیه العارفین: اسماعیل باشا (م. ۱۳۳۹ ق.)، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

سعید گلاب بخش

جویریه: همسر پیامبر ﷺ و از مدفونان در بقیع

جویریه، دختر حارث بن ابی ضرار، رئیس طائفه بنی مُصطلق^۱ از قبیله خزاعه^۲، بود. نام اصلی او را برّه گفته‌اند که پیامبر ﷺ پس از ازدواج با او، وی را جویریه (مصغر جاریه) نامید.^۳ با توجه به سن ۲۰ سالگی وی هنگام ازدواج با پیامبر ﷺ^۴، زمان تولدش دو سال پیش از بعثت بوده است.

بنی مصطلق از هم‌پیمانان قریش بود. پدر جویریه در سال پنجم هجری در صد تدارک نیرو، برای حمله به مدینه، برآمد که پیامبر ﷺ پس از اطلاع، پیش‌دستی کرد و در نبردی که به بنی مصطلق یا مُریسغ شهرت یافت، اقدام آنان را خنثی کرد.^۵ همسر جویریه، مُسافع بن صفوان^۶ یا صفوان بن مالک، در این نبرد کشته شد.^۷ جویریه که ۲۰ سال داشت^۸

۱. النسب، ص ۲۵۴؛ الانساب، ج ۵، ص ۳۱۲؛ جمهرة انساب العرب، ص ۲۳۹.

۲. الطبقات، ج ۸، ص ۹۴، ۹۲؛ انساب الاشراف، ج ۱، ص ۴۲۳.

۳. الطبقات، ج ۸، ص ۹۵.

۴. انساب الاشراف، ج ۱، ص ۴۲۳.

۵. انساب الاشراف، ج ۲، ص ۷۷؛ اسد الغابه، ج ۶، ص ۵۷.

۶. الطبقات، ج ۸، ص ۹۲؛ تاریخ الطبری، ج ۱۱، ص ۶۰۹؛ البداية و النهاية، ج ۵، ص ۲۲۴.

۷. الطبقات، ج ۸، ص ۹۵؛ تاریخ الطبری، ج ۱۱، ص ۶۱۰.